

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਜਨਵਰੀ 2019

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਕੇ ਮਿਲੇ ਸੰਜੋਗੀ

ਕੋਈ ਕਿੱਥੋਂ ਕੋਈ ਕਿੱਥੋਂ
ਸਭ ਮਿਲਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਦਾਇਆ।
ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਬਣਿਆ,
ਕੋਈ ਬਣਿਆ ਮਾਪਿਉ ਜਾਇਆ।
ਭੈਣ ਭਣੀਏ ਸਾਲੇ ਸਾਲੀ,
ਪੁੱਤ ਭਤੀਜੇ ਮੇਲ ਬਣਾ ਕੇ।
ਸੰਤੋਖ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੱਡ ਹੈ ਹੋਣਾ,
ਕੀ ਚਾਚਾ ਕੀ ਤਾਇਆ।

ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਕੇ ਮਿਲੇ ਸੰਜੋਗੀ

ਕੋਈ ਕਿੱਥੋਂ ਕੋਈ ਕਿੱਥੋਂ
ਸਭ ਮਿਲਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਦਾਇਆ।
ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਬਣਿਆ,
ਕੋਈ ਬਣਿਆ ਮਾ ਪਯੋ ਜਾਇਆ।
ਭੈਣ ਭਠੀਏ ਸਾਲੇ ਸਾਲੀ,
ਪੁੱਤ ਭਤੀਜੇ ਮੇਲ ਬਣਾ ਕੇ।
ਸੰਤੋਖ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੱਡ ਹੈ ਹੋਣਾ,
ਕੀ ਚਾਚਾ ਕੀ ਤਾਇਆ।

ਪੁਸਤਕ ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ - ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ),
ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4/8/90, ਮਿਤੀ 20/2/91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ਇਕ ਕਾਪੀ: 15 ਰੁਪਏ
- ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ: 150 ਰੁਪਏ
- ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ਵਿਦੇਸ਼: ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR 1500
- 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160015
ਫੋਨ: 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website: <http://www.amritkirtan.com>

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ (ਫੋਨ: 0172-2216283, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪਾਦਕੀ: ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ: ਬਿਖਮ ਮਾਰਗ ਚਲਣਾ - ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ	2
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ - ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	3
ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਲਿਪੀਕਾਰ ਸੂ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਡਾ. ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ	5
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ - ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	8
ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ - ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ - ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ - ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ	11
ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਦਾ 'ਰਵੀ' - ਅਸਤ ਜਾਂ ਉਜਾਗਰ - ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	15
ਸੁਰਲਿਪੀ - ਰਾਗ ਗੁਣਕਲੀ - ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	18
ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥ	ਟਾ-3

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/- I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid up to 31/03/2012 and now valid in perpetuity. Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali . Donations can also be sent by money order at the address: **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.), 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The Bank details are: **AMRIT KIRTAN TRUST** Savings Bank A/C No.65079603302, IFSC: SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Name and Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੁਬਾਈਲ ਤੇ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇਰੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਮੈਂ -ਸੰਤਹੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿਸਤਰੀਐ-ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਕ - ਸੰਤ ਕਾ ਮਾਰਗ ਧਰਮ ਕੀ ਪਉੜੀ- ਗਾਇਨ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਜਿਵੇਂ-

ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ।
ਚਾਲਾ ਨਿਰਾਲੀ ਭਗਤਾਹ ਕੇਰੀ ਬਿਖਮ ਮਾਰਗਿ ਚਲਣਾ।
ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਾਹੀ ਬੋਲਣਾ।
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ।--
ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ।
ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਿਈਣੀ।
ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ।
ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮੁਾਰਿ ਸਵੇਰਾ।--
ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ।
ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ।
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ।
ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵਡੇਰੀ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਬੰਧਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੁਨੇਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੈ-

Chaal nirali bhagteh kerī bikham maarag chalna (ang 918)

Chaal - lifestyle ..Nirali – unique..Bhagteh - of spiritual people
Bikham – tough..Maarag – path..Chalna - walk

The lifestyle of spiritual people is unique; they choose to walk on the tough but the right path.

You can take laxatives and keep your stomach clear or eat the right fibrous food so that you don't get constipation.

Taking the right diet might sound difficult and arduous but it is definitely the right way out.

Exercise well, eat the right food and rest enough to remain healthy or take supplements and steroids that might make you look good but have long term affect on your health.

Deal with your mental issues or choose intoxicants to drown your problems. We can work hard, have good discipline and ultimately taste success or just hope to strike a lottery or opt for other easy ways out.

Even the success of relationships is thanks to the people who hang in there to clear the misunderstandings rather than those who choose to walk out because it seems easier.

Don't choose the easy way out, find the right way even if it seems to be the more difficult one.

ਕਿਧਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਟਾਨਾ ਦੇ ਠੋਡੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਠੋਡੇ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਡਿੱਗ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਠੋਡੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜਲ ਤੋਂ ਭਟਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਓ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੋਭਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਕੇ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਖਿਮਾਂ--ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਮੁਬਾਰਕ--

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

*ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਧਨਾਸਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਆਰਤੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਸੈਣ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਤ ਭਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਦੀ ਚੋਣ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂਹੀਓਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ: *ਇਕ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ॥ ਇਕ ਸੁਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ॥ ਇਕ ਸਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ॥ ਇਕ ਸਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈਨ॥ ਤੁਮ ਵਡੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਹੈ ਜੋ ਸਬਦ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ॥ ਕਾਗ ਭਸੁੰਡ ਕਹਿਆ ਉਤਮ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਤਾਤਪਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੈ, ਸੋ ਰਸ ਪਾਵਤੇ ਹੈ॥ ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੈ, ਸੋ ਫਿਲ ਖਾਤੇ ਹੈ॥*

ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ, ਦੇਸੀ, ਰੁਤਕਾਲੀਨ, ਉਤਰੀ ਦੱਖਣੀ, ਸ਼ੁੱਧ, ਛਾਇਆਲਗ, ਸੰਕੀਰਣ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਹਾਈ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ (31 ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਤੇ 31 ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ) ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨ ਵਾਂਗੂ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਤਮਕ

ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂਹੀਓਂ ਤਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਕਾਫੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਵਰਗੇ ਰਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਸਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਅੰਗ ੬੬੦ 'ਤੇ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 8 ਪਦੇ, 1 ਆਰਤੀ, 2 ਅਸਟਪਦੀਆਂ, 3 ਛੰਤ; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 9 ਪਦੇ; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 13 ਪਦੇ, 1 ਛੰਤ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 58 ਪਦੇ, 1 ਅਸਟਪਦੀ, 1 ਛੰਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 4 ਪਦੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ 5 ; ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦਾ 1; ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 5 ਅਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 3, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ ਦਾ 1, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ 1 ਅਤੇ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਦਾ 1 ਪਦਾ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨਾਸਰੀ ਆਸਾਮ ਦੇ ਨਜਦੀਕ ਗੋਲਘਾਟ ਦੇ ਨਾਲ

ਲਗਦੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਧੁਨ ਤੋਂ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਪਾਰਿਜਾਤ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਮਾਲਵ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਰਾਗਨੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰਾਗ ਧਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੪੧੯ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਧਨਾਸਰੀ ਤਾਂ ਹੀ ਧਨਵੰਤੀ ਅਰਥਾਤ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਕਾਰ ਕਮਾਏਗੀ ਭਾਵ ਰਸਮੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਾਰ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਹੀ ਧਨਾਸਰੀ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਧਨਵੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿਤਰਕਾਰ ਸ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਪੁਰਾਤਨ, ਮਧੁਰ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਦਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਅਤੇ ਭੈਰਵੀ ਥਾਟ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਯੁਕਤ ਧਨਾਸਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭੈਰਵੀ ਥਾਟ ਯੁਕਤ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦੇ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀਆ ਧਨਾਸਰੀ ਅਤੇ ਧਨਾਸਰੀ (ਕਾਫੀ ਥਾਟ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਰਾਗ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ - ਆਰੋਹ : ਨੀ (ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ) ਸ ਗ (ਕੋਮਲ) ਮ ਪ ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਸ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ), ਅਵਰੋਹ : ਸ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ) ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਧ (ਕੋਮਲ) ਪ ਮ ਗ (ਕੋਮਲ) ਰੇ (ਕੋਮਲ) ਸ।

ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ, ਰਾਗ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਥਾਟ ਕਾਫੀ ਅਤੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਕਰਕੇ ਜਾਤੀ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ ਪੰਚਮ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਸ਼ੜਜ ਹੈ। ਗੰਧਾਰ, ਨਿਸ਼ਾਦ, ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ - ਆਰੋਹ : ਸ ਗ (ਕੋਮਲ), ਮ ਪ, ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਸ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ), ਅਵਰੋਹ : ਸ (ਤਾਰ ਸਪਤਕ) ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਧ ਮ, ਮ ਪ ਗ (ਕੋਮਲ), ਰੇ ਸ, ਮੁੱਖ ਅੰਗ : ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਸ ਗ (ਕੋਮਲ), ਮ ਪ, ਨੀ (ਕੋਮਲ) ਧ ਮ, ਮ ਪ ਗ (ਕੋਮਲ), ਰੇ ਸ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਹੈ।

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਰਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਸੰਤ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਗੰਧਰਵ ਸੁਰ ਸਿਮਰਨ ਸੰਗੀਤ (ਭਾਗ ਚੌਥਾ), ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ), ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ - ਯਸ਼ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਰਾਗੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ, ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ ਸਵਰ ਸਮੁੰਦ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ, ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕੁਲਤਾਰ ਸਿੰਘ ਚੰਦਨ, ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਯੂ.ਕੇ., ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਬੀਬੀ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ-ਕੀਰਤ ਕੌਰ, ਸ. ਅਲੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਅਲੀ ਅਕਬਰ, ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ www.gurmatsangeetpup.com, www.sikh-relics.com, www.jawadditaksal.org, www.vismaadnaad.org, www.youtube.com ਵੈਬਸਾਈਟਜ਼ 'ਤੇ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ - ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਲਿਪੀਕਾਰ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ

*ਡਾ. ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਲਿਪੀਕਾਰ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦਾ ਜਨਮ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 1897 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਭਗਵਾਨ ਗ੍ਰਹਿ ਐਬਟਾਬਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਐਬਟਾਬਾਦ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਪੱਤਮੀ ਧਾਰ ਦੀ ਇਕ ਸੀਤਲ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਐਬਟਾਬਾਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚੌਲਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬਾਲ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਭੁਝੰਗੀ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੀਰਤਨ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਸੁਨਣ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਪ ਅੰਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਜ਼ਬਾ ਭਰ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਆਪ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ। 1924 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕਟਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵਪਾਰੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰ. ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਰਮਜ਼ ਐਂਡ ਐਮੁਨੀਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਰਬਾਬੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਜੱਥਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੁੱਤਲਿਕ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਜੋੜੀ ਵਾਜਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਗੀ ਸੱਜਣ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਐਸੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਟਿਕਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਕਰਨੀ।

ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ, ਭਾਈ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਉਪਰੰਤ ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ) ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਏ।

ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਚਰਚਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀਂ ਟਿਊਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਚਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਟਿਕੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਥ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਐਸੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰੀਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆਂਦੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚਲਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰਲਿਪੀ ਲਿਖੀ ਜਾਏ ਪਰ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਟਿਊਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਮਾਝ, ਤੁਖਾਰੀ, ਸੂਹੀ, ਮਾਰੂ ਆਦਿ। ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਜਿਹੜੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੈਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਨਿਤ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਵਾਜਾ ਵਜਾ ਕੇ ਗਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਲਿਖਵਾਂਦਾ। ਇਉਂ ਪਹਿਲਾ ਸੰਨ 1956 ਤੇ ਫਿਰ 1957 ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਬਸੀਨੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸੰਨ 1959 ਤੱਕ 98 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 210 ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਲਿਆ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜੋ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਆਹੂਤੀ ਪਾਈ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ।” ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਤਨਾਵਲੀ’ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਜੀ, ਐਬਟਾਬਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।” ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ : ਪਰਬੰਧ ਤੇ ਪਾਸਾਰ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਸੁਰਲਿਪੀਬੱਧ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1961 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ

ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਰਬਾਬੀ ਰਾਗੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਅਵਾਤਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੀਤ ਰਚਨਾਵਲੀ’ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪੜਤਾਲਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ (ਟਿਊਨਾਂ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ (ਟਿਊਨਾਂ) ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤਾਂ (ਟਿਊਨਾਂ) ਵਰਗੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੀਨਾ ਬਸੀਨਾ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਰਾਗੀਆਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਕਬਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ਬਦ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ-ਦੂਜਾ) ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 1961 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਭੇਟ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ’ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਕੱਤੀ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਨੌਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਇਕ ਸੌ ਸਤਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਬਿਆਲੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਚੌਹੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਉੱਨਤਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਤਰਵੰਜਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

* # 204 A, STREET NO.3
ABCHALNAGAR,
PATIALA (PUNJAB) 147001

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਸਰਬੰਸਦਾਨੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਕਲਨ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਰਿਆਦਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ। ਭਾਈ ਸੱਦੂ ਤੇ ਭਾਈ ਮੱਦੂ ਆਪ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦਪੁਰੀ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਸਿਰਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਰਿਆਦਤ ਰੀਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਹਿਤ ਤਾਨਪੁਰੇ (ਤੰਬੂਰੇ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਿਲਰੁਬਾ ਸਾਜ਼ ਆਪ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ, ਗਉਰੀ, ਭੈਰਉ, ਰਾਮਕਲੀ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਤਿਲੰਗ, ਮਾਝ ਆਦਿ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਸਾਂਝੇ ਰਾਗ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਜੋਗ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਸਬੰਧੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

- ਰੇ ਮਨ ਐਸੋ ਕਰਿ ਸੰਨਿਆਸਾ ॥

ਬਨ ਸੇ ਸਦਨ ਸਭੈ ਕਰਿ ਸਮਝਹੁ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਤ ਕੀ ਜਟਾ ਜੋਗ ਕੇ ਮੰਜਨੁ ਨੇਮ ਕੇ ਨਖਨ ਬਢਾਓ ॥

ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਆਤਮ ਉਪਦੇਸਹੁ ਨਾਮ ਬਿਭੂਤ ਲਗਾਓ ॥੧॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

- ਰੇ ਮਨ ਇਹ ਬਿਧਿ ਜੋਗ ਕਮਾਓ ॥

ਸਿੰਝੀ ਸਾਜ ਅਕਪਟ ਕੰਠਲਾ ਧਿਆਨ ਬਿਭੂਤ ਚੜਾਓ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਤਾਤੀ ਗੁਰੂ ਆਤਮ ਬਸਿ ਕਰ ਕੀ ਭਿੱਛਾ ਨਾਮ ਅਧਾਰੰ ॥

ਬਾਜੇ ਪਰਮ ਤਾਰ ਤਤੁ ਹਰਿ ਕੋ ਉਤਜੈ ਰਾਗ ਰਸਾਰੰ ॥੧॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦)

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਇਆਮਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪੱਖੋਂ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੰਗੀਤ ਛੰਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਦਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਛਪੈ ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ ਪਧਿਸਟਕਾ ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ ਬਹੜਾ ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ, ਸੰਗੀਤ ਨਰਾਜ ਛੰਦ, ਸੰਗੀਤ ਮਧੁਭਾਰ ਛੰਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਛੰਦਾਤਮਕ ਲੈਅ ਵਿਚ ਮਿਰਦੰਗ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਹੈ। ਮਿਰਦੰਗ ਦੀ ਪੜੰਤ ਵਾਗੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਧੁਨੀ ਤਾਲਾਤਮਕ ਨਾਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- ਕਾਗੜਦੀ ਕੁੱਪਯੋ ਕਪਿ ਕਟਕ, ਬਾਗੜਦੀ ਬਾਜਨ ਰਣ ਬੰਜੀਯ ॥
ਤਾਗੜਦੀ ਤੇਗ ਝਲਹਲੀ, ਗਾਗੜਦੀ ਜੋਧਾ ਗਲ ਗੱਜੀਯ ॥

(ਰਾਮਾਵਤਾਰ)

- ਕਾਗੜਦੰ ਕੋਪ ਕੈ ਦਈਤ ਰਾਜਾ ਜਾਗੜਦੰ ਜੁਧ ਕੋ ਸਜਯੋ ਸਾਜੁ ॥
ਬਾਗੜਦੰ, ਬੀਰ ਬੁਲੇ ਅਨੰਤ । ਰਾਗੜਦੰ ਰੋਸ ਰੋਹੇ ਦੁਰੰਤ ॥੪੮੩॥

(ਰਾਮਾਵਤਾਰ)

- ਕਾਗੜਦੰ ਕਾਤੀ, ਕਟਾਰੀ ਕੜਾਕੰ । ਤਾਗੜਦੰ ਤੀਰੰ, ਤੁਪੱਕੋ ਤੜਾਕੰ ।
ਝਾਗੜਦੰ ਨਾਗੜਦੰ, ਬਾਗੜਦੰ ਬਾਜੇ, ਗਾਗੜਦੰ ਗਾਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗਾਜੇ ॥੮੧੨॥

(ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ)

- ਕਾਗੜਦੰ ਕੜਾਕ । ਤਾਗੜਦੰ ਤੜਾਕ । ਸਾਗੜਦੰ ਸੁ ਬੀਰ । ਗਾਗੜਦੰ ਗਹੀਰ ।
ਨਾਗੜਦੰ ਨਿਸਾਣ । ਜਾਗੜਦੰ ਜੁਆਣ । ਨਾਗੜਦੰ ਨਿਹੰਗ । ਪਾਗੜਦੀ ਪਲੰਗ ॥੧੬੭॥

(ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤਰ)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਖਿਆਲ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ‘ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਉਚਤਮ ਕਾਵਿ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਖਿਆਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰੰਭਿਕ ਸਰੂਪ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਦਾਰੰਗ (ਸੰਗੀਤ ਕਾਰ ਨਿਯਮਤ ਖਾਂ) ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਖਿਆਲ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਰਚਿਤ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੋਢ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਸਦਾਰੰਗ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਰਚੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਜਾਣਾ ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਕਾਲੀਨ ਖਿਆਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ ਅਜੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਵਿਧਅਕਾਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਢੋਲ, ਮ੍ਰਿਦੰਗ, ਨਗਾਰੇ, ਸੰਖ, ਧੁਨੀ, ਕੋਲਾਹਲ ਰਾਗ, ਗੰਧਰਵ, ਸਿੰਝੀ, ਡੰਡੀ, ਰਾਗ ਰਸਾਲੂ, ਤਾਨ ਤਰੰਗ, ਤਾਲ, ਗੀਤ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਗੂੜ ਸੰਗੀਤ ਕਸਮ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਫੱਗਣ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ 'ਖੇਲਤ ਧਮਾਹ' ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਧਮਾਹ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿੰਤੂ ਪਰੰਤੂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰਮਾਇਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਰਾਗਾਂ, ਰਾਗ ਪਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ, ਗਉੜੀ, ਭੈਰਉ, ਰਾਮਕਲੀ, ਗੂਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਬੇਰਾੜੀ, ਬਿਲਾਵੀ, ਬੰਗਾਲਮ, ਖਉਖਟ ਤਯਲੰਗੀ ਮੰਗਲਨ, ਕੁਸਮ, ਸਯਾਮ ਆਦਿ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਨਾਸਰੀ ਅੰਬਿਕਾ, ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਗਲ, ਤੇਲੰਗ ਕਾਫੀ, ਗਾਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਕਾਫੀ ਨਟ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਅਡਾਨਾ, ਮਾਲਵਾ, ਗੋਡ ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ ਕਾਫੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਗ, ਗਾਇਨ ਰੂਪ, ਸੰਗੀਤ ਛੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ - ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼- ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 1912 ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ 1930 ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਛਪ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਭੇਦ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਵਨਸਪਤੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ, ਹਿਕਮਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਵਪੂਰਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰ ਲਈ ਬੜੇ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਐਂਟਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੀਰਤਨ ਐਂਟਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਕੀਰਤਨ

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਸਹਿਤ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦਾ ਨਾਉ ਕੀਰਤਨ ਹੈ-

ਕੀਰਤਨ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਤ ਰਹਿ (ਬਿਲਾਵਲ ਮ: 5)

ਕੀਰਤਨਿ- ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ- ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਇਹ ਮਨੁ ਰਾਤਾ (ਸੋਰਠ ਮ: 5)

ਕੀਰਤਨੀਆ- ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ- ਭਲੇ ਭਲੇ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ (ਰਾਮਕਲੀ ਮ: 5)

ਹੁਣ ਸਿਆਣਾ ਖੋਜਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ, ਗਾਉਣ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸੋਰਠ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ

ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੱਕਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਗੁਰਮਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ।- ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਗਾਵਹੁ ਸਭਿ ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਗ ਰਤਨ ਰਸਨਾ ਆਲਾਪ। ਦੇਖੋ ਚਾਰ ਚੌਕੀਆਂ। ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਕਈ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਬਿਉਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਨਾਭਾ ਦੇ ਖਰਚ ਪੁਰ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਯੋਗ ਬੈਂਡ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਗਾ ਵਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 333-351.

ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਐਂਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਐਂਟਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ:

ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ ਵਾਧੂ ਸਾਥ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਥਾਟ ਦਾ ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਰੋਹੀ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਪੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਭ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਭ ਪੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਮੱਧਮ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਹਨ।

ਆਰੋਹੀ- ਸ ਰਾ ਮ ਪ ਨ ਸ

ਅਵਰੋਹੀ- ਸ ਨ ਧਾ ਪ ਮ ਗ ਰਾ ਸ

ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੌਢਾ ਵੇਲਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਹੈ (ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮ: 3)

ਰਾਗਨ ਮੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਪਾਰਸ ਪਖਾਨ ਹੈ। (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉਪਰ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਘਰ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ ਇੱਕ ਤਾਲ, ਦੂਜਾ ਸਵਰ ਅਤੇ ਮੂਰਛਨਾ ਦੇ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰਗਮ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 1 ਤੋਂ 17 ਤੀਕ ਘਰ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਗਵੇਯੇ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਇਤਨਵੇਂ ਨੰਬਰ ਦੇ ਸਵਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਓ। ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਘਰ (ਸਵਰ ਪ੍ਰਸਤਾਰ) ਹੁਣ ਰਾਗੀ ਭੁਲਾ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਤਾਲ

ਸੰਗੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਲੈ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲੀ ਦੀ ਧੁਨਿ।

ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ (ਵਾਰ ਆਸਾ)

ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਤਾਂਡਵ ਨ੍ਰਿਤਯ ਤੋਂ ਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਲਾਸਯ ਨ੍ਰਿਤਯ ਤੋਂ ਲ ਲੈ ਕੇ ਤਾਲ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਟੇਕ, ਸਥਾਈ, ਉਹ ਪਦ ਜੋ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅੰਤਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਭਾਵ ਹੈ। (ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਗਿਆਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।) ਦੇਖੋ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਰਹਾਉ ਸ਼ਬਦ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੌੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪਿਛਲੀ ਤੁਕ ਜੋੜਕੇ ਪਾਠ ਕਰੋ॥

ਰਹਾਉ ਦੂਜਾ: ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਥਾਈ ਲਈ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਅਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਟੇਕ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਵਰਤੇ। ਜੈਸੇ- ਸੋਰਠ ਮ: 5 ਦੀ ਅਸਟਪਦੀ - ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ- ਵਿੱਚ ਦੋ ਰਹਾਉ ਹਨ- ਪਿਆਰੇ ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਿਲਣੁ ਨ ਜਾਈ ਮੈ ਕੀਏ ਕਰਮ ਅਨੇਕਾ, ਅਤੇ - ਤੇਰੇ ਸੇਵਕ ਇਹ ਰੰਗਿ ਮਾਤਾ।

ਸਥਾਈ ਜਾਂ ਰਹਾਉ ਬਾਰੇ ਹੀ ਇਤਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅੰਤਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: -ਟੇਕ (ਸਥਾਈ- ਰਹਾਉ) ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ, ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਤੁਕਾਂ। ਉਹ ਪਦ ਅਤੇ ਵਾਕ, ਜੋ ਰਹਾਉ ਦੀ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਾਏ ਜਾਣ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਗਾਇਨ ਪਧਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਝੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਉਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਧੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵਖ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਧੁਨੀ

ਗਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ, ਅਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਲਿਖੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਢਾਡੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਨੌਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀ ਵਿੱਧੀ ਲਈ ਗਵਾਈਆਂ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੀਕ ਟਕਸਾਲੀ ਰਾਗੀ ਰਬਾਬੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧੁਨੀਆਂ ਛੀਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਅਸਤਯ ਹੈ।

ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਇੱਥੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਗਾਉਣ ਦੀ ਤਰਸ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੱਛੀ ਦੇ ਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਲੱਛੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇੱਥੇ -ਇਥੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਅਗਯਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਉੜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ, ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨੀ ਮਲਿਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਖਾਨ ਅਤੇ ਸੋਹੀ ਜਾਤਿ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰੜਾ ਦੋਵੇਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚੀ ਵਿਰੋਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਲਿਕ ਨੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮੁਲਕ ਪੁਰ ਕਬਜਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮਨ

ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਿਆ। ਖਰਚੰਦ੍ਰੜਾ ਨੇ ਖਰਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਤਾਇਆ ਕਿ ਮਲਿਕ ਮੁਲਕ ਤੇ ਕਾਬਿਜ ਹੋ ਕੇ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਰਚੰਦ੍ਰੜਾ ਨੂੰ ਮਲਿਕ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਠਿਕਾਣੇ ਕਰਨ ਭੇਜਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਯੋਧਾ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕਟ ਕੇ ਮਰ ਗਏ। ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਇਸ ਵਜਨ ਤੇ ਬਣਾਈ-

ਕਾਬੁਲ ਵਿੱਚ ਮੁਰੀਦ ਖਾਂ ਫੜਿਆ ਬਡ ਜੋਰ,
ਚੰਦ੍ਰੜਾ ਲੈ ਫੌਜ ਕੋ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਡ ਤੋਰ,
ਦੁਹਾਂ ਕੰਧਾਰਾਂ ਮੁਹ ਜੁੜੇ ਦਾਮਾਮੇ ਦੌਰ,
ਸਸਤ੍ ਪਜੂਤੇ ਸੂਰਿਆਂ ਸਿਰ ਬੱਧੇ ਟੌਰ,
ਹੋਲੀ ਖੇਲੇ ਚੰਦ੍ਰੜਾ ਰੰਗ ਲੱਗੇ ਸੌਰ,
ਦੋਵੇਂ ਤਰਫਾਂ ਜੁੱਟੀਆਂ ਸਰ ਵੱਗਨ ਕੌਰ,
ਮੈ ਭੀ ਰਾਇ ਸਦਾਇਸਾਂ ਵੜਿਆ ਲਾਹੌਰ,
ਦੋਵੇਂ ਸੂਰੇ ਸਾਮਣੇ ਜੂਝੇ ਉਸ ਠੌਰ,

ਇਸ ਨਾਲ ਅਠ ਤੁਕੀ ਪੌੜੀ ਮਾਝ ਵਾਰ ਦੀ ਦੇਖੋ-

ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮ ਹੈ ਆਪਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਤੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਅੱਠ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰਹੱਸਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਚੌਕੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:

ਚਾਰ ਚੌਕੀਆਂ- ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਭਜਨ ਮੰਡਲੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਥਾਪੀ ਹੋਈ ਚਾਰ ਸਮੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗੀਤੀ-

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਚੌਕੀ।
2. ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਚਰਨ ਕਵਲ ਦੀ ਚੌਕੀ। --ਚਰਨ ਕਵਲ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਨਿਤ ਧਿਆਏ-ਸ਼ਬਦ ਗਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਗਯਾ ਹੈ।
3. ਸੰਝ ਵੇਲੇ ਰਹਿਰਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੌਕੀ।- ਸੋਦਰ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰ ਕੇਹਾ-ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ ਇਹ ਸੰਗਯਾ ਹੈ।
- 4 ਚਾਰ ਘੜੀ ਰਾਤ ਵੀਤਣ ਪੁਰ ਕਲਯਾਨ ਦੀ ਚੌਕੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਲਯਾਨ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਾਰੇ ਐਂਟਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਲਖੋ ਦੇ ਉਧਰ ਤੋਂ ਬਾਦਰੇ ਮਿਰਾਸੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ, ਜੋ ਸੰਮਤ 1516 ਵਿੱਚ ਤਲਵੰਡੀ ਜਨਮਿਆ, ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਪਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 13 ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ 1591 ਨੂੰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁੱਰਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁੱਰਮ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਦੇਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਸਕਾਰੀ। ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਣ ਕਰਕੇ ਰਬਾਬੀ ਉਪਾਧੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਾਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੀਏ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਪੌੜੀ 12. ਇਸ ਐਂਟਰੀ ਦੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ

ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਫਗੁਣ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦਾ ਸੰਮਤ 1595 ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੰਮਤ 1581 ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਅਰ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ 1591 ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਦਾ ‘ਰਵੀ’ - ਅਸਤ ਜਾਂ ਉਜਾਗਰ

*ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਜਦੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਸਾਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਮੰਦਭਾਗੀ ਘਟਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਾਮਵਰ ਹਸਤੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।” ਸਰੋਦ ਵਾਦਕ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਜਾਦੂਮਈ ਸੀ।” ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਉਸਤਾਦ ਸੁਜਾਤ ਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਹੈ।” ਬੰਸਰੀ ਵਾਦਕ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਚੌਰਸੀਆ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਡਿਤ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮੇਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀਏ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇੱਕ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਜਾਏ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਾਣ ’ਤੇ ਦੁੱਖ ਮਨਾਉਣ ਦੇ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ’ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸਾਬਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇ, ‘ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ’ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ‘ਗਰੈਮੀ’ ਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਤਾਰ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਓਂਦੇ-ਜੀਅ ਭਾਰਤ ਦਾ ‘ਰਤਨ’ ਅਖਵਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇੱਕ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ’ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਾਇਕ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਰੂਪੀ ਇਸ ਹਾਲ ਨੂੰ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜਾਏਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਅਦਾਕਾਰ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ’ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੋਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇਗਾ।

ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ’ਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਹਸਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ’ਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਾਬਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾ ਵਾਦਕ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਸ਼ੰਕਰ ਮਹਾਦੇਵਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਮਰਦੇ ਨਹੀਂ।” ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਮੇਰੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਨ।” ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ

ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹ ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।” ਸੰਤੂਰ ਵਾਦਕ ਪੰਡਿਤ ਸਤੀਸ਼ ਵਿਆਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ’ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੈ।” ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕ ਰਾਸ਼ੀਦ ਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ।” ਪੰਡਿਤ ਜਸਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ।” ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨ੍ਰਿਤਕਾ ਸੋਨਲ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।” ਹਵਾਇਨ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ ਵਿਸ਼ਵਮੋਹਨ ਭੱਟ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ’ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।”

ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋਣਾ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ’ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕਮੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਕਾ ਸ਼ੁਭਾ ਮੁਦਗਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ?” ਫਿਰ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਝਾਓ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭਾ ਮੁਦਗਲ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੋਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਉਦੈ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਹਰ ਵਿੱਚ ਉਸਤਾਦ ਅਲਾਊਦੀਨ ਖਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਰਹੇ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਜ਼ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਬਣੀ। ਸਿਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿ ਕੇ ਯਹੂਦੀ ਮੈਨੂਹਿਨ ਅਤੇ ਜੌਰਜ਼ ਹੈਰੀਸਨ ਜਿਹੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਜੇਕਰ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੈ।

ਜੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹੇ ਪਰ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗਰੈਮੀ ਅਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਚੁਨਾਵ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਗਰੈਮੀ ਅਵਾਰਡ 1967 ਵਿੱਚ ਯਹੂਦੀ ਮੈਨੂਹਿਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੀ ‘ਵੈਸਟ ਮੀਟਸ ਈਟਸ’ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ‘ਬੈਸਟ ਚੈਂਬਰ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਪਰਫ਼ਾਰਮੈਂਸ’ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਮਿਲਿਆ। 1971 ਵਿੱਚ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਜੌਰਜ਼ ਹੈਰੀਸਨ ਨਾਲ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਗਰੈਮੀ ਅਵਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 2000 ਵਿੱਚ ‘ਫੁੱਲ ਸਰਕਲ : ਕਾਰਨਜੀ ਹਾਲ 2000’ ਲਈ ਬੈਸਟ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਲਬਮ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਤੀਜਾ ਗਰੈਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। 1460 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1980 ਤੱਕ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਤੇ ਵਾਇਲਨ ਵਾਦਕ ਯਹੂਦੀ ਮੈਨੂਹਿਨ ਤੇ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ ਜੌਰਜ਼

ਹੈਰੀਸਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀਤੇ ਮੰਚ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ 2012 ਨੂੰ ਟੈਰੇਸ ਥਿਏਟਰ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਖੇ ਬੇਟੀ ਅਨੁਸ਼ਕਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਲਈ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। 1938 ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਉਦੈ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਨ੍ਰਿਤ ਮੰਡਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦੇਸ਼ ਪਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1946 ਵਿੱਚ ਇਪਟਾ (ਇੰਡੀਅਨ ਪੀਪਲਜ਼ ਥਿਏਟਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ) ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਗੀਤ 'ਸਾਰੇ ਯਹਾਂ ਸੇ ਅੱਛਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਂ ਹਮਾਰਾ' ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ 'ਅੱਪੁ ਟਰੀਲੋਜੀ' ਅਤੇ 'ਪੱਥਰ ਪਾਂਚਾਲੀ' ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੇਤਨ ਆਨੰਦ ਦੀ 'ਨੀਚਾ ਨਗਰ', ਮੈਕਸਿਮ ਗਾਰਕੀ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ 'ਲੋਅਰ ਡੈਪਥਜ਼' ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਦੀ 'ਧਰਤੀ ਕੇ ਲਾਲ' ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। 1949 ਤੋਂ 1956 ਤੱਕ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ' ਲਈ ਬਤੌਰ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੱਛਮੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਆਰਕੈਸਟਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰੀ, ਕਾਮੇਸ਼੍ਵਰੀ, ਗੰਗੇਸ਼੍ਵਰੀ, ਜੋਗੇਸ਼੍ਵਰੀ, ਨਟ-ਭੈਰਵ, ਵੈਰਾਗੀ-ਤੋਤੀ, ਕੌਸ਼ਿਕ ਤੋਤੀ, ਤਿਲਕਸ਼ਾਮ, ਮੋਹਨਕੌਂਸ, ਮਨਮੰਜਰੀ, ਪੰਚਮ ਸੇ ਗਾਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਚ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕਲਮ ਦੇ ਵੀ ਧਨੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਨ - 'ਮਾਈ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਮਾਈ ਲਾਈਫ਼' ਅਤੇ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਬਣੀ। ਤੀਜੀ ਕਿਤਾਬ 'ਰਾਗ-ਅਨੁਰਾਗ' ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਦੇਸ਼- ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਦੇ-ਨਜ਼ਰ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 1967 ਵਿੱਚ 'ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ', 1981 ਵਿੱਚ 'ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ' ਅਤੇ 1999 ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰ 'ਭਾਰਤ ਰਤਨ' ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। 1986 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀਆਂ 14 ਆਨਰੇਰੀ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ।

ਦੇਸ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਧਾਕ ਜਮਾਉਣ ਵਾਲਾ 'ਰਵੀ' ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਅਣਥੱਕ ਰਿਆਜ਼, ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਲਗਨ, ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਰਵੀ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲਲਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

*ਖੋਜਾਰਥੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

ਰਾਗ ਗੁਣਕਲੀ (ਝੱਪਤਾਲ ਧੀਮਾ)

ਸੁਰਲਿਪੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

Website: <http://www.gurbaniraags.com>

ਸ੍ਰੀ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪਟਵਰਧਨ ਜੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਣਕਲੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਠ ਹੇਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਕਲ ਜੋ “ਗੁਣਕਲੀ” ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭੈਰਉ ਠਾਠ ਦਾ ਓਢਵ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਲਾਵਲ ਠਾਠ ਦਾ “ਗੁਣਕਲੀ” ਨਾਮ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਸੋ ਭਾਤਖੰਡੇ ਅਤੇ ਪਟਵਰਧਨ ਜੀ ਦੇ “ਗੁਣਕਲੀ” ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਣਕਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੇਰ ਦੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਨਿਖਾਦ ਵਰਜਤ, ਰਿਖਬ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਅਤੇ ਧ - ਰ ਦਾ ਵਾਦ-ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਭੈਰਉ ਵਾਂਗ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧੈਵਤ ਅਤੇ ਰਿਖਬ ਅੰਦੋਲਿਤ ਹਨ। ਰਾਗ ਜੋਗੀਆ ਦੇ ਵੀ ਇਹ ਸੁਰ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣਕਲੀ ਵਿੱਚ ਮੱਧਯਮ ਤੇ ਨਿਆਸ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਧੁ ਰੁੰ - ਸੰ ਸੁਰ ਸੰਗਤ ਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿੱਖੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚਾਲ : ਸ, ਸ ਧੁ ਧੁ ਸ - ਰੁ ਰੁ ਸ, ਧੁ ਸ ਰੁ ਮ ਰੁ - ਧੁ - ਸ, ਸ ਰੁ ਮ ਰੁ ਮ ਪ, ਮ ਪ ਧੁ ਪ - ਮ ਪ ਧੁ ਪ ਮ ਰੁ ਰੁ ਧੁ - ਸ, ਰੁ ਮ ਪ - ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ - ਪ - ਧੁ ਪ ਮ ਪ ਮ ਰੁ - ਸ, ਰੁ ਮ ਪ - ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਧੁ ਸੰ, ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਧੁ ਸੰ ਰੁੰ ਸੰ, ਰੁੰ ਰੁੰ ਮੰ ਰੁੰ - ਸੰ, ਸੰ ਧੁ ਪ ਮ ਪ - ਪ ਧੁ ਮ ਪ ਮ ਰੁ - ਧੁ - ਸ।

ਅਸਥਾਈ

ਮੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	-	ਸੁ	ਮੁ	ਮੁ
ਮੇ	ऽ	ਰ	ऽ	ਕ	ਰੋ	ऽ	ਮੁ	ਰੁ	ਮੁ
ਮੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ	-	ਸ	ਸ	-ਸੁ
ਮੇ	ऽ	ਰ	ऽ	ਕ	ਰੋ	ऽ	ऽ	ऽ	-ਗੁ

ਸ੍ਰ	-	ਸ	-	ਸ	ਮ੍ਰ	-	ਸ	-	ਰੁ
ਰੀ	ੜ	ਬ	ੜ	ਨ	ਵਾ	ੜ	ਜ	ੜ	ਨੁ
ਮ	-	ਪ	-	ਪ	ਮ੍ਰ	ਮੁਰੁ	ਸੁਰੁ	ਮੁਰੁ	ਮੁਪੁ
ਦੁ	ੜ	ਸ	ੜ	ਰ	ਕੋੜ	ੜੜ	ਸੋੜ	ੜੜ	ੜੜ
ਮ੍ਰ	-	ਪ	-	ਮੁ	ਮ੍ਰ				
ਮੇ	ੜ	ਰ	ੜ	ਕੁ	ਰੋ				
x		2			0		3		

ਅੰਤਰਾ

ਮ	-	ਪ	-	ਧੁ	ਸ੍ਰ	-	ਰੁ	ਰੁ	ਸੰ
ਭੁ	ੜ	ਲ	ੜ	ਛਿ	ਮੋ	ੜ	ਹ	ਮ	ਰੀ
ਰੁ	ੜ	ਰੁ	-	-	ਰੁ	-	ਸੰ	-	-
ਪੁ	ੜ	ਆ	ੜ	ੜ	ਪ	ੜ	ਨ	ੜ	ੜ
ਸੰ	-	ਰੁ	-	ਮੰ	ਰੁ	-	ਸੰ	-	ਸੰ
ਭੁ	ੜ	ਲ	ੜ	ਨ	ਹਾ	ੜ	ਰ	ੜ	ਕ
ਮ੍ਰ	-	ਪ	-	ਮ	ਸੁਰੁ	ਮੁਰੁ	ਸੁਰੁ	ਮੁਰੁ	ਮੁਪੁ
ਹੰ	ੜ	ਕ	ੜ	ਉ	ਮੋੜ	ੜੜ	ਸੋੜ	ੜੜ	ੜੜ
ਧੁ	-	ਸੰ	-	ਧੁ	ਪ	-	ਮ	ਰੁ	ਮੁਪੁ,
ਮੁ	ੜ	ਹਿ	ੜ	ੜ	ਜਾ	ੜ	ਹਿ	ੜ	ੜੜ,
ਮ੍ਰ	-	ਪ	-	ਮੁ	ਮ੍ਰ	-			
ਮੇ	ੜ	ਰ	ੜ	ਕੁ	ਰੋ	ੜ			
x		2			0		3		

ਰਾਗ ਗੁਣਕਲੀ (ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦਰੁੱਤ)

ਅਸਥਾਈ

										ਰੁ	ਰੁ	ਮ	ਪ		
										ਕਿ੍	ਣ	ਤੇ	ੳ		
ਧੁ	-	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁੳ	ਰੁ	-	-	ਸ	-	ਰੁ	ਮ	ਪ
ਮੇ	ੳ	ੳ	ੳ	ਰ	ੳ	ੳ	ਕੁੳ	ਰੋ	ੳ	ੳ	ਮੁ	ੳ	ਹਿ	ਜਾ	ਹਿ
ਧੁ	-	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ-	ਰੁ	-	-	-	ਸ	-	-	ਸ
ਮੇ	ੳ	ੳ	ੳ	ਰ	ੳ	ੳ	ਕੁੳ	ਰੋ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ਗ
ਸ੍ਰੁਧੁ	-	ਧੁ	ਧੁ	ਸ	-	ਸ	ਰੁ	ਮ	-	ਮ	ਮ	ਮ	ਪ	ਪ	ਮ
ਰੀ	ੳ	ਬ	ਨ	ਵਾ	ੳ	ਜ	ਨ	ਦੁ	ੳ	ਸ	ਰ	ਤੋ	ੳ	ਸੋ	ੳ
ਮ	ਪ	ਧੁ	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ-								
ਮੇ	ੳ	ੳ	ੳ	ਰ	ੳ	ੳ	ਕੁੳ								
x				2				0				3			

ਅੰਤਰਾ

ਮੁ	-	ਪ	ਪ	ਸ੍ਰੁਧੁ	-	ਪ	ਧੁ	ਸੰ	-	ਸੰ	ਸੰ	ਰੁੰ	-	ਸੰ	ਸੰ
ਭੁ	ੳ	ਲ	ਛਿ	ਮੋ	ੳ	ਹ	ਮ	ਰੀ	ੳ	ਪ੍ਰ	ਭ	ਆ	ੳ	ਪ	ਨ
ਧੁ	ਧੁ	ਸੰ	ਸੰ	ਧੁ	-	ਪ	ਮ	ਮ	ਰੁ	ਸ	ਸ	ਰੁ	ਮ	ਮ	ਪ,
ਭੁ	ੳ	ਲ	ਨ	ਹਾ	ੳ	ਰ	ਕ	ਹੁੰ	ੳ	ਕੋ	ਉ	ਮੋ	ੳ	ਸੋ	ੳ,
ਮੁਪੁ	ਧੁ	-	-	ਪ	-	ਮ	ਮੁ-								
ਮੇੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ਰ	ੳ	ੳ	ਕੁੳ								
x				2				0				3			

ਸੁਰਲਿਪੀ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਥ

ਸਵੈਯਾ ॥

ਮੇਰੁ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੋ ਸੋ ॥

ਭੂਲ ਛਿਮੋ ਹਮਰੀ ਪ੍ਰਭ ਆਪਨ ਭੂਲਨਹਾਰ ਕਹੂੰ ਕੋਊ ਮੋ ਸੋ ॥

ਸੇਵ ਕਰੀ ਤੁਮਰੀ ਤਿਨ ਕੇ ਸਭ ਹੀ ਗ੍ਰਿਹ ਦੇਖੀਅਤ ਦ੍ਰਬ ਭਰੋ ਸੋ ॥

ਯਾ ਕਲ ਮੈਂ ਸਭ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੇ ਭਾਹੀ ਭੁਜਾਨ ਕੋ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੋ ॥੯੨॥

ENGLISH TRANSLATION

SWAYYA.

There is no other support for the poor except Thee, who hath made me a mountain from a straw.

O Lord! Forgive me for my mistakes, because who is there so much blunderhead like me?

Those who have served Thee, there seems wealth and self-confidence in all their homes.

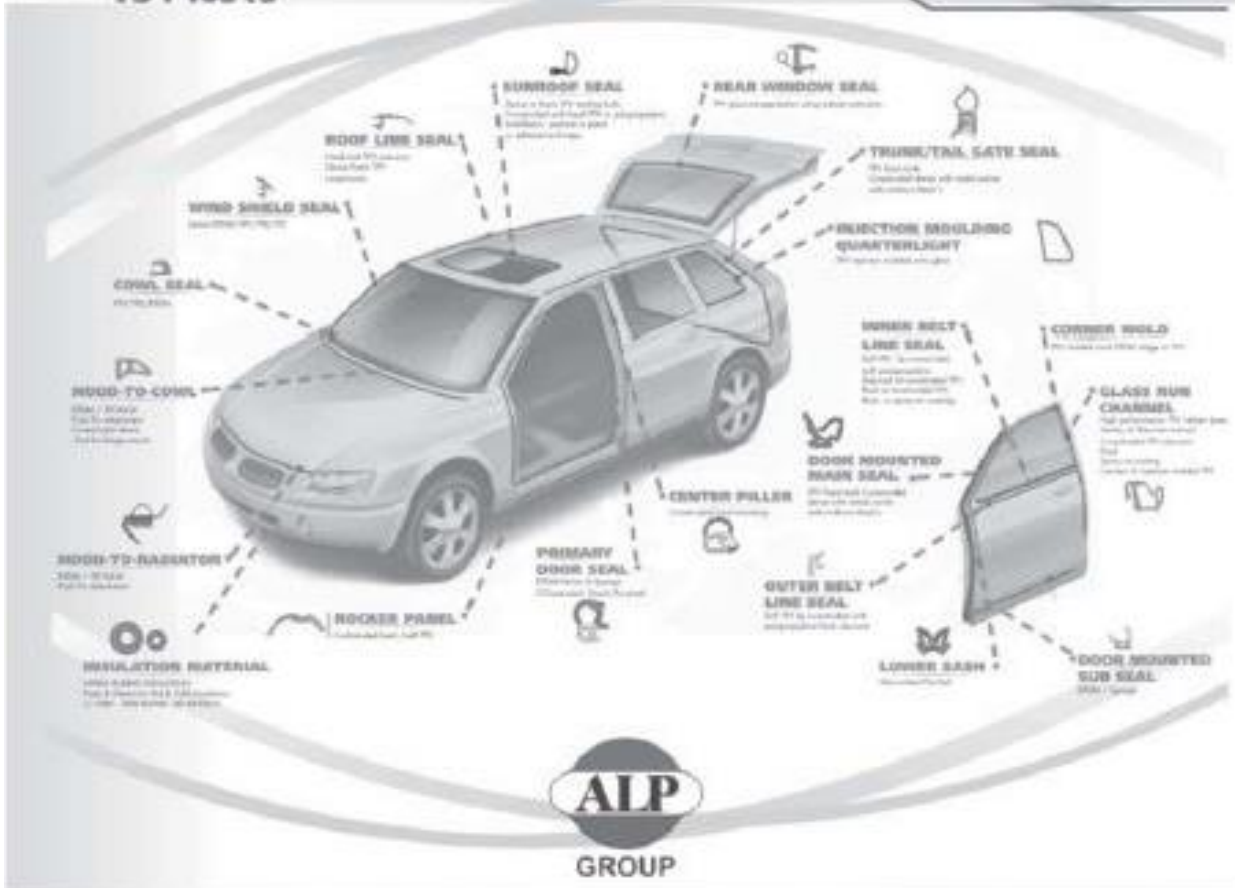
In this Iron age, the supreme trust is only for KAL, Who is the Sword-incarnate and hath mighty arms.92.

ALP NISHIKAWA CO. LTD.

**EPDM/TPV/TPR/TEO
WEATHER STRIPS**

TS : 16949

WIDE RANGE OF PRODUCTS

PROFILES & SEALS FOR : Automobile & Building Industry, Shipping Containers, Railways, Bus Body, Air-conditioning Etc.

PRODUCTS : PVC & Sponge Sticking Main Seals, Dense Profiles for different applications, Door & Body Mounted Main Seals & Sub Seals, Flocked Glass Run Channels, Electric Panel Seals, Sponge Seals & Profiles, Wind Shield Rubbers, Shipping Container Seals, PVC Trims, Hood Seals, Trunk Seals etc. Nitrile Rubber Insulation (Hot & Cold) Tubes & Sheets for all Airconditioning Purpose

OE SUPPLIERS TO:

**Plot No.: 32, Sector-18, Gurgaon, Haryana. Tel : 95-124-4731600 (100 LINES)
www.anbros.com**